

Soraäännet: laatulehtikomentit ja Wunder-ilmio

Valikoituneemmille piireille suunnatut lehdet olivat edellä mainituissa asioissa usein kriittisempiä. Toki niiden mahdollisuus käsitellä asiaa perusteellisesti oli aivan erilainen, ja lehtien oma identiteetti asian käsittelyssä oli tuskin rakennettavissa muun kautta kuin suhtautumalla kriittisesti populääriin ilmiöön. Kriittinen intellektuelli tuskin saattoi lähteä toistamaan myyttejä, jos halusi erottautua massasta. Tämä päti sekä vuoden 1954 tapahtumiin sinänsä että niiden uuteen käsittelyyn.

Vasemmistoväritteisen Berliner Zeitungin arvioija Björn Wirth oli allekirjoittaneen silmiin osuneista laatulehtien kirjoittajista kriittisimpiä. Wirth kirjoitti ZDF-dokumentin esittämispäivänä arvion, jossa edellä mainitut, dokumentissa tavallaan avoimiksi jäävät näkökohdat tulkittiin kielteiseen suuntaan. Wirthin mukaan valmentaja nimenomaan lähetti alkulohkon Unkari-pelissä pelaajat tavoittelemaan vastustajien jalkoja, ei palloa; Unkarin tasotusmaali viime hetkillä oli todennäköisesti laillinen; ruiskuiden oletettiin olevan vain marjasokeria ja vitamiineja. "Tietenkin Knopp (=ZDF:n historiadokumenttien vakiotekijä Guido Knopp) kertoo tämän toisin", Wirth letkauttaa kuin omaa kriittisyyttään korostaakseen. Muutenkin Wirth piti dokumentin henkeä liian sotilaallisena, ja hieman alentuva on myös hänen toteamuksensa, että vuoden 2004 dokumenttien jälkeen on "ihmettä tehty riittävästi, vähintään seuraavaksi 50 vuodeksi".¹⁹

Finaalin 50-vuotispäivänä Peter Riesbeck antoi samassa lehdessä jopa ymmärtää, että Bernin ihmeestä oli tullut rasite, koska siihen edelleen tuijotettiin tulevaisuuden menestysreseptinä, jollaiseksi se ei enää sopinut. Riesbeck päätyi suosittelemaan maajoukkueelle ulkomaista valmentajaa uusien ideoiden saamiseksi.²⁰ Näkemykset sopivat lehden vasemmistoliberaalisen ja intellektuaaliseen linjaan, jossa oikeastaan mikään saksalaiseen kansallistunteeseen liittyvä asia ei yleensä saa ymmärrystä.

Süddeutsche Zeitungin kolumnistin Hans-Jürgen Jakobsin mukaan dokumentissa oli jopa vielä enemmän tunnetta kuin elokuvassa, ja hänkin mainitsee myös hieman alentuvasti dokumentin toistavan "ZDF-historiaverstaan" maneereja.²¹ Baijerilaislehti ei kuitenkaan nostanut kielteisivahteisia selityksiä oman kommentointinsa hallitseviksi teemoiksi.

Vesa Vares

"Aus, aus, aus! - Wir sind wieder wer"
Jalkapallo ja saksalainen identiteetti

Edellä mainitut tulkinnat esitettiin keväällä, siis ennen 50-vuotispäivää. Noiden päivien numeroissa 3. ja 4. heinäkuuta jokainen itseään kunnioittava lehti kirjoitti aiheesta vielä laajemmin, useimmin tavalla, joka antoi myönnytyksen myytille, mutta asetti sitä myös mittasuhteisiinsa. Enimmäkseen tapaus kytkettiin Liittotasavallan identiteetin syntyyn, mutta tässä tulkinnassa ja myytin synnyssä nähtiin myös jälkikäteisrationalisointia ja liiallista kytkemistä saksalaisen yhteiskunnan kehitysvaiheisiin. Voiton henkistä puolta ja symbolista merkitystä ja ihmisten koke-musta ei kuitenkaan kiistetty, ja sanomaa kansanomaistettiin muisteluilla ja haastatteluilla. Finaalipäivä nähtiin edelleen eräänlaisena liittotasavaltalaisen identifikaation syntypäivänä, vaikka asiallisesti pidettiinkin sellaista suhtautumista liioittelevana.²² Bulevardilehti Bild revitteli voittomaalin tekijän Helmut Rahnin lesken haastattelulla ja sillä, kuinka huonosti tämän mielestä Rahnia oli julkisuudessa kohdeltu. Haastattelun sisältöön nähden juttu oli aivan ylikorostavasti otsikoitu.²³ Tämä tosin ei yllättäne ketään Bild-lehden tuntevaa.

Toisaalta kriittisyys kansallisia myyttejä kohtaan yleensä ja urheilumyytteihin erityisesti on oma taiteenlajinsa, samaten se, miten tähän kritiikkiin suhtaudutaan. Humoristisesti, mutta kuitenkin tietyssä mielessä tosissaan, eräs aikalaistodistaja, finaalin aikana 13-vuotias jalkapallofani, kirjoitti tästä Die Welt -lehteen. Kun TV-dokumentit olivat esitelleet doping-huhuja, Unkarin ta-soitusmaalia ja Saksan pelaajien myöhempiä kohtaloita, hän totesi, että oli nähtävästi saksalainen tapa liittää kaikkeen kauniiseen pimeitä pilviä. "Olkaa varovaisia, älkää loukatko meitä!" Me ja "edustajamme Bernissä" olemme maailmanmestareita.²⁴

"Perisaksalaiset hyveet" – onko "ihmeen" paluu mahdollinen?

Vuoden 1954 joukkueen tuhkimotarinaan, kansalliseen identiteettiin ja nostalgiaan liittyy myös osa saksalaista urheilumentali-teettia: niin sanotut "deutsche Tugenden", "saksalaiset hyveet".

Saksalaisen jalkapallon kuvaan on aina liittynyt suunnitel-mallisuus ja peräänantamattomuus. Näitä ominaisuuksia on toisaalta ihailtu, toisaalta ne ovat olleet juuri ne ominaisuudet, jotka ovat tehneet Saksan joukkueesta maan ulkopuolella "the

Vesa Vares

"Aus, aus, aus! – Wir
sind wieder wer"
Jalkapallo ja
saksalainen
identiteetti

team you love to hate”. Saksan imago on mielletty usein ärsytävän konemaiseksi, mielikuvituksettomaksi, fyysisesti kovaksi – vastakohtaksi kaikelle sille värikkyydelle, luonnollisuudelle ja taiturimaisuudelle, mitä eteläamerikkalaisten joukkueiden pelin *oletetaan* (usein varsin ruusuisin linssein katsottuna) olevan. Jos Brasilia on ollut, kuten fraasi sanoo, maan ulkopuolellakin jokaisen jalkapallofanin kakkos- ellei ykkössuosikki, Saksa on ollut yleensä ykkösinhokki – on tämä sitten ollut kohtuullista tai ei.

Edellä mainittuun asenteeseen ovat toki voineet vaikuttaa myös poliittis-historialliset syyt. Puhumattakaan urheiluhistoriallisista: kuinka moni joukkue joutuikaan kokemaan sen, että jo käsissä ollut peli valui käsistä, kun Saksa aina nousi takaa pelin viime minuuteilla tai lisäaikaminuuteilla, joko tasoihin tai voittoon? Englannille Saksa muodostui suorastaan traumaksi 1960-luvun lopulta alkaen – mikä puolestaan selittää sen, miksi murskaava 1–5-vierasvoitto Saksasta syyskuussa 2001 oli siellä suuri riemun kohde.

Myös Saksan joukkueen nykyisessä alennustilassa on kuitenkin kertautunut se, että saksalaisten lähtökohta kysymykseen pelin luonteesta on toinen kuin eteläamerikkalaista tai ylimalkaan ”latinalaista” peliä ihailevissa tai brittijalkapallon nimiin vannovissa piireissä. Niitä piirteitä, joita Saksan pelissä on moitittu konemaisuudeksi, tunteettomuudeksi, monotonisuudeksi, liiaksi fyysisyudeksi ja mielikuvituksettomuudeksi, ei ole historiallisesti Saksassa koettu samalla tavalla kuin muualla. Juuri niistä ovat muodostuneet edellä mainitut, niin sanotut ”saksalaiset hyveet”: suunnitelmallisuus, järjestelmällisyys, peräänantamattomuus, fyysisyys, joukkueen eteen pelaaminen, nousu toivotommista tilanteista. Näin ollen Saksassa ei välttämättä ole helppoa edes mieltää ulkoa tulevaa kritiikkiä (etenkin kun siihen on epäilemättä usein liittynyt kateutta pitkäaikaista menestystä kohtaan).

Näihin ”saksalaisiin hyveisiin” liittyy myös historiallinen auktoriteetin arvostus, jonka projisoiminen pelkästään Hitlerin aikaiseen johtajakulttiin olisi banaalia yksinkertaistamista. Kyse on sekä historiallisesti että sisällyksellisesti paljon pitempiaikaisesta ja luonteeltaan erilaisesta ilmiöstä, jossa auktoriteettiin kuuluu arvovallan lisäksi tietty epädraamaattisuus. Edellä mainituissa

Vesa Vares

”Aus, aus, aus! – Wir
sind wieder wer”
Jalkapallo ja
saksalainen
identiteetti

ZDF:n ja ARD:n dokumenteissa ja elokuvassa päävalmentaja Sepp Herbergerin olemuksessa välittyikin saksalaiseen perinteesen kuuluva tyypillinen toisaalta luja, toisaalta hillitty "Der Alte" -auctoriteetti: voisi kuvitella katsovansa eri areenalle siirrettyä Bismarckia tai Adenaueria – tai Derrickiä tai Kösteriä. "Herberscher Tugendfussball" onkin suoranainen käsite. Toki filmisissä korostuu myös yksi boheemiluonne, nimittäin finaalissa kaksi maalia tehnyt Helmut Rahn, mutta kyllä kansakunnan kaapin päälle jäi henkisesti joukkueesta kaikkein eniten Herberger; ja jalkapallon asiantuntijat nostavat merkitykseltään Rahnia korkeammalle joukkueen kapteenin Fritz Walterin.

Aikalaishaastattelujen mainintaan, jonka mukaan Herberger suhtautui jalkapalloon kuin "sotaan rauhan aikana",²⁵ ei siihenkään liity mitään paheksuvaa. Tämä ei merkitse sitä, että saksalainen edelleenkin haluaisi korostaa sotaa; kaikki militarismiin viittaava on Saksassa päinvastoin poliittisesti hyvin arka asia. Kunnioitus edellä mainittua asennetta kohtaan liittyy siihen, että mainintaa ei henkisesti kytketä mihinkään militarismiin tai sodankäyntiin, vaan oikean taktiikan ja strategian luomiseen pelin voittamiseksi – suunnitelman laatimiseen. Se, miten hyödynnetään omat vahvuudet ja vastustajan heikkoudet ja kyetään näin lyömään jopa vastustaja, joka tunnustetaan taidolli-

Saksan mestaruusjoukkue loppuottelun jälkeen Bernissä vuonna 1954. Vasemmalla valmentaja Sepp Herberger, edessä keskellä maalivahti Anton Turek. Kannen kuva teoksesta Kicker Sportmagazin. Edition. 50 Jahre Das Wunder von Bern.

Vesa Vares

"Aus, aus, aus! – Wir sind wieder wer"
Jalkapallo ja saksalainen identiteetti

sesti paremmaksi, koetaan äärimmäisen positiiviseksi asiaksi. Itse asiassa se koetaan suuremmaksi sankaruudeksi kuin ylivoimaisen taidon pohjalta saatu voitto.

Süddeutsche Zeitungissa Per Leo kirjoittikin, että niin sanottu saksalaiset hyveet olivat tulleet jalkapalloon jo vuosikymmeniä aiemmin. Tämä johtui siitä, että Saksan maajoukkue toimi aluksi pitkään amatööripohjalta, ja ainoa toivo parempia, taitavampia ja ammattimaisempia joukkueita vastaan oli aluksi ollut "kaikkien psyykkisten resurssien mobilisointi" ja "fanaattisen voitontahdon" systemaattinen kehittäminen".²⁶

Toisaalta Bernin ihmeestä kirjoittaneiden teksteissä toistuu myös näkemys, että kyseessä on nimenomaan nostalgia: "saksalaisten hyveiden" aika jalkapallossa on ohi. Edellä mainittiin jo Riesbeckin kritiikki Berliner Zeitungissa, ja samassa artikkelissa hän tulkitsi kielteisesti myös samanaikaista ilmiötä, Kreikan maajoukkueen yllättävää menestystä EM-kisoissa. Kreikkaa luotsannut saksalainen valmentaja Otto Rehhagel katsoi Riesbeckin mielestä pelitaktiikallaan menneisyyteen eikä siksi ollut sopiva Saksan uudeksi valmentajaksi. Samoin taz-lehti kirjoitti, ettei saksalaisilla hyveillä voinut voittaa enää mitään, koska muutkin osasivat taistella; kamppailujalkapallo oli jo ajat sitten tullut päätökseensä.²⁷

Nostalgia sai kuitenkin vielä kerran revanssinsa. Edellä mainittuja artikkeleita kirjoitettaessa ei vielä tiedetty, että Kreikka voittaisi turnauksessa vielä finaalinkin, ja vaikka asiaa on mahdoton mitata, mitä luultavimmin yleinen mielipide Saksassa koki Kreikan voiton perisaksalaisella taktiikalla perisaksalaisessa valmennuksessa oman jalkapalloidentiteettinsä rehabilitaatioksi. Kreikan pelissä tunnistettiin nimenomaan niin sanottu "saksalaiset hyveet" – kurinalaisuus, suunnitelmallisuus, tietyn taktiikan toteuttaminen, ehdoton peräänantamattomuus, nöyrä alistuminen joukkueen eduille. Samaan suuntaan vaikutti luonnollisesti myös Kreikan asema altavastaajana. Ja ehkä saksalaisen jalkapallofanin psykologiassa olisi muutenkin edelleen vaikeaa kuvitella, että Saksan maajoukkue koskaan tulisi pelaamaan samalla tavalla kuin Englanti, Espanja, Italia tai Brasilia. Olisiko se silloin enää Saksa?

Kaiken kaikkiaan ei siis ole ihme, että niin monille ei-saksalaisille hyvin vieraaksi jääneet vuoden 1954 kisat ovat kansakun-

Vesa Vares

"Aus, aus, aus! – Wir sind wieder wer"
Jalkapallo ja saksalainen identiteetti

nan muistin kannalta olleet merkittävämmät kuin vuodet 1974 ja 1990. Pidemmän päälle nostalgia ja traditio tekevät aina tehtävänsä.

Suomen urheiluidentiteetti

Mikä liikuttelisi Suomessa vastaavia kollektiivisen kokemuksen tunteita?²⁸ Tuskin jääkiekon maailmanmestaruus vuodelta 1995, koska sen ei tarvinnut korjata mitään kansallista traumaa, vain urheilulliset alemmuudentunteet. Hannes Kolehmainen, Paavo Nurmi ja Ville Ritola vastasivat tavallaan identiteetin rakentajina omana aikanaan samaa kuin vuoden 1954 joukkue Liittotasavaltille, mutta heidät koetaan jo historian ilmiöiksi. Sen sukupolven edustajia, joka koki heidän ja monien muiden heidän aikaistensa voitot, ei ole juuri enää jäljellä – ja yleisen suomalaisen historiatietämyksen tasolla Suomessa ei muutenkaan ole tapahtunut yhtään mitään ennen talvisotaa, lukuun ottamatta vuoden 1918 sisällissotaa.

Helsingin olympiakisojen järjestäminen vuonna 1952 olisi ajallisesti hyvin lähellä "ihmettä" oleva tapahtuma, ja Suomelle se tiesi tavallaan samanlaista rehabilitaatiota, paluuta maailmaan häviäjien leiristä. Kun suomalaisten oma menestys kisoissa oli kuitenkin suomalaisten perinteisissä avainlajeissa enimmäkseen pettymys – menestystä löytyi ajan arvostusten mukaan vain kovin vähän mediaseksikkäissä lajeissa –, siitäkin on vaikeaa tehdä sankaritarinaa. Vaikka puheet "viimeisistä oikeista olympialaisista" hivelevät nostalgiaa ja itsetuntoa, pelkkä kisojen järjestäminen ei voi ketään kovin paljon sykähdyttää. Tunteelliset kliimaksit ja "palkinto kärsimyksistä" puuttuvat.

Ehkä sittenkin lähimmäksi menisivät Väättäisen, Virenin ja Vasalan voitot, etenkin kun 1970-luvun sekä romantisoiminen että syylistäminen ovat muutenkin lähellä ja tuon ajan kokeminen kiistelyn kohteena. Vaikka 1960–70-lukujen sukupolvi ehkä kuuluu niihin, jotka ovat suurina ikäluokkina aikoinaan eniten hehkuttaneet nuoruuden voimaa ja joille on siksi ollut koettelemus ymmärtää nuoruuden ja sen ihanteiden jääneen nyt jo kauas – yhtä kauas kuin toinen maailmansota oli 1970-luvulla heistä itsestään –, se on kuitenkin tullut vaiheeseen, jossa se muistelee kultaista nuoruuttaan ja niitä suuria kokemuksia, jot-

Vesa Vares

"Aus, aus, aus! – Wir
sind wieder wer"
Jalkapallo ja
saksalainen
identiteetti

ka liikuttelivat suuria massoja. Urheilullinen menestys myös paikkasi sitä traumaa, jonka 36 vuoden kuiva kausi oli aiheuttanut – ja johon edes puheet dopingista ja verenvaihdoista eivät viime kädessä pysty kajoamaan, koska kyse on tunteisiin liittyvistä myyteistä.

Milloinkohan noiden juoksujen henkinen ja kaupallinen markkinarako oivalletaan? Amerikkalaisessa tuotannossa on jo nähty elokuvassa "Rajaton tahto" versio Virenin vuoden 1972 voitosta 5000 metrillä, pääasiana toki oli Steven Prefontaine tarina. Toivottavasti suomalaisessa versiossa löydettäisiin Vireniksi joku, joka ei ole yhtä tanakka kuin kyseisen elokuvan "Lasse Viren", Pat Porter.

Lähdeviitteet

- ¹ Kuvaavaa on, että Berliinin Friedrichstrassen aseman suhteellisen pienehköstä, suunnilleen suuremmanpuoleista suomalaista R-kioskia vastaavasta pisteestä sain hankittua neljä aihetta koskevaa populaarihistoriallista kirjaa, ja muutama muukin olisi ollut vielä saatavilla: Jürgen Bertram, *Die Helden von Bern. Eine deutsche Geschichte*. S. Fischer Verlag GmbH, Frankfurt am Main, 2004; Rudi Michel, *Deutschland ist Weltmeister! Meine Erinnerungen an das Wunder von Bern 1954*. Unter Mitarbeit von Harro Schweizer. Südwest Verlag in der Verlagsgruppe Random House GmbH, München, 2004; Christof Siemes, *Das Wunder von Bern. Roman. Nach einem Drehbuch von Sönke Wortmann und Rochus Hahn. Mit WM '54 Dokumenten*. 4. Auflage. Verlag Kiepenhauer & Witsch, Köln 2004; Fritz Walter, 3:2. *Das Spiel ist aus! Deutschland ist Weltmeister!* Copress Verlag in der Stiebnner Verlag GmbH, München 2004 (alkuperäinen painos 1954). – Korostettakoon kuitenkin, että koska tarkastelen ilmiön käyttöä, en itse ilmiötä, tämän tutkimuksen kannalta merkittävimmät osat kirjallisuudesta ovat takakannet ja esipuheet. Tämän vuoksi en myöskään ole systemaattisemmin etsinyt itse *ilmiöstä* kertovaa tutkimuskirjallisuutta, jota sitäkin on löydettävissä.
- ² Kicker Sportmagazin. Edition. 50 Jahre Das Wunder von Bern. Mit dem Nachdruck des Kickers vom 5. Juli 1954.
- ³ Suom. "Ohi, ohi, ohi ... Saksa on maailmanmestari!", "Turek, sinä olet itse piru, sinä olet jalkapallojumala", "pitäkää minua täysin hulluna", "torjui, torjui, Toni torjui!". – Kiitän myös saksalaisia kollegoja Kai Hendrik Patria ja Frank Neseemannia tekstini kommentoimisesta.
- ⁴ Itse asiassa niin Bernin ihmettä kuin Hitlerin vastaista attentaattia käsittelevä näkyvimmin sama henkilö – ZDF:n populaarihistorioitsija Guido Knopp.

Vesa Vares

"Aus, aus, aus! – Wir sind wieder wer"
Jalkapallo ja saksalainen identiteetti

- 3 Tieto Arthur Heinrichin haastattelusta, tehnyt Stefan Reinecke, "Dieses Wir meinte die Bundesrepublik", taz 3./4.7.2004 (taz-lehden erikoisuus on se, että niin täydellisessä muodossaan die tageszeitung kuin yleisemmässä muodossaan taz se kirjoitetaan aina pienillä alkukirjaimilla).
- 6 Stefan Reinecke, "Dieses Wir meinte die Bundesrepublik", taz 3./4.7.2004.
- 7 Das Wunder von Bern. DVD-videon kanssi.
- 8 Siemes 2003, m.t., takakansi
- 9 Bertram 2004, takakansi, liepeen teksti, 9.10; Michel 2004, liepeen teksti, 7.8.
- 10 Das Wunder von Bern – Die wahre Geschichte. ZDF-Dokument, DVD-video: Die Helden von Bern. ARD-Dokument. (nauhoitettu Saksan televisiosta).
- 11 Samaa genreä on selitys Saksan nousun alulle finaalin 0–2 tilanteesta. Jalkapalloreporter Paul Ackermann on lyönyt vaimonsa Annetten kanssa vetoa lopputuloksesta: jos Unkari voittaa – kuten hän asiantuntijana olettaa – hän saa määrätä lasten tulevat nimet, jos Saksa voittaa – kuten jalkapallosta tietämätön vaimo olettaa – vaimo saa tämän oikeuden. 0–2 tilanteessa Paul ilmoittaa, että pojasta tulee Rüdiger ja tyttärestä Roswitha. Viimeksi mainitusta vaimo järkyttyy, alkaa kannustaa vimmatusti Saksaa "Deutschland vor!"-huudoin ja saa koko saksalaiskatsomon mukaansa. Tunnelma muuttuu, pelaajat huomaavat sen, ja nousu alkaa. – Koska urheilutiedon puristi nauttii aina löytäessään detajlivirheitä, mainittakoon, että niitä löytyy elokuvassa ainakin kaksi: Saksa teki Jugoslaviaa vastaan yhden maalin jo pelin alussa, eikä Zimmermann esittänyt "Teufelskerl"-ja "Fussballgott"-huutojaan juuri hiukan ennen voittomaalia, vaan jo ensimmäisellä puoliajalla.
- 12 Das Wunder von Bern – Die wahre Geschichte. ZDF-Dokument, DVD-video.
- 13 Esim. Jürgen Nöldner, Freude über ein Fiasko.Kicker Sportmagazin. 58; Oliver Merz, Rahn schießt – Pause. Frankfurter Allgemeine Zeitung 3.7.2004; Die Helden von Bern. ARD-Dokument (nauhoitettu Saksan televisiosta).
- 14 Das Wunder von Bern. DVD-video.
- 15 Die Helden von Bern. ARD-Dokument. (Nauhoitettu Saksan televisiosta.)
- 16 Hans Werner Kitz, 4. Juli 1954. Süddeutsche Zeitung 3./4.7.2004. (Artikkeli on samalla pääkirjoitus.)
- 17 Moritz Müller Wirth – Christof Siemes, Sie haben uns links liegen lassen. Die Zeit 1.7.2004. – Toisaalta Schäfer ei erikoisemmin rakenna myyttiä: hänen mukaansa kyseessä ei ollut "ihme", vaan kova työ, johon liittyi paljon onnea, eikä sankaruus, joka kuuluu hänen mielestään rintamalla henkensä uhranneille. Hän sanoo myös suoraan, että elokuva "Das Wunder von Bern" ei häntä miellyttänyt.
- 18 Toki on myönnettävä, että varmaa vastausta tuskin voi antaa – eihän vielääkään vallitse yksimielisyyttä vuoden 1966 MM-finaalin 3–2-maalista, ja tuskin tulee koskaan vallitsemaankaan. Lehdet tuntuvat kuitenkin taipu-

Vesa Vares

"Aus, aus, aus! – Wir sind wieder wer"
Jalkapallo ja saksalainen identiteetti

- neen näissä vuoden 1954 kipukohdissa ennemminkin kriittiseen kuin myötäilevään suuntaan, päinvastoin kuin dokumentti.
- ¹⁹ Björn Wirth, Aus, aus, aus, Berliner Zeitung 27.4.2004.
- ²⁰ Peter Riesbeck, Das Wunder von fern, Berliner Zeitung 3./4.7.2004.
- ²¹ Hans-Jürgen Jakobs, Das Spiel ist aus... Süddeutsche Zeitung 26.4.2004.
- ²² Ks. esim. Hans Werner Kitz, 4. Juli 1954, Nadeschda Scharfenberg, Die Hoffnung kehrt zurück, Manfred Hummel, "Tränen steigen mir in die Augen", Holger Gertz, Heldendämmerung, Andreas Burkert – Ludger Schulze, "Wir haben verloren. Das bleibt." Süddeutsche Zeitung 3./4.7.2004 (Kitzin artikkeli on samalla pääkirjoitus), Die Hoffnung kehrt zurück; Frank Quednau, Ich war Toni, Reinhard war Fritz – und wir waren Weltmeister, Paul Badde, Wunder für Deutschland, Die Welt 3.7.2004; Mark Obert, Reisen – Erinnerungen an Spiez, Frankfurter Rundschau 3./4.7.2004; Moritz Müller Wirth – Christof Siemes, Sie haben uns links liegen lassen, Die Zeit 1.7.2004; Joachim Fest, Fussball ist niemals nur ein Spiel, Frankfurter Allgemeine Zeitung 3.7.2004. – Kitiän Kai Hendrik Patria näiden lehtien keräämisestä nähtäväkseni.
- ²³ Sie haben meinem Helmut bitter Unrecht getan, Bild am Sonntag 4.7.2004.
- ²⁴ Frank Quednau, Ich war Toni, Reinhard war Fritz – und wir waren Weltmeister, Die Welt 3.7.2004.
- ²⁵ Das Wunder von Bern – Die wahre Geschichte, ZDF-Dokument, DVD-video.
- ²⁶ Per Leo, Fanatischer Siegeswille, äusserste Hingabe, totale Erschöpfung, Süddeutsche Zeitung 16.6.2004. – Tosin esimerkiksi tohtori Habbo Knoch on huomauttanut, että toisaalta kuuluisat joukkueet edustivat aivan toisenlaista jalkapalloihannetta (esim. niin sanotut Schalcker Kreisel ja Breslauer Elf, Tieto Kai Hendrik Patri, sähköposti tekijälle 20.1.2005.).
- ²⁷ Stefan Reinecke, Das Wunder von Lissabon, taz, 3./4.7.2004.
- ²⁸ Viittasin kysymykseen jo vuosi sitten tässä vuosikirjassa analysoidessani kirjaa "The Nazi Olympics". "Wunder"-ilmiöön tutustumisen jälkeen kysymyksen tarkempi pohtiminen tuntuu entistä aiheellisemmalta.

Vesa Vares

"Aus, aus, aus! – Wir
sind wieder wer"
Jalkapallo ja
saksalainen
identiteetti